TAMOYILI ASOSIDA IQTISODIY SAMARADORLIKNI BAHOLASH VA BOSHQARUV QARORLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Y.K.Xasanova *- Turizm kafedrasi assistenti*
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Benefit/Cost tamoyilining iqtisodiy mazmuni, uni loyihalar va investitsion qarorlar samaradorligini baholashda qo‘llash usullari yoritilgan. Xarajatlar va kutilayotgan foydalarni taqqoslash orqali iqtisodiy jihatdan samarali qarorlarni qabul qilish, resurslardan oqilona foydalanish hamda loyihalarning natijadorligini oshirish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, Benefit/Cost koeffitsientini hisoblash formulasi, uning amaliy ahamiyati va qo‘llashdagi cheklovlari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Oliy ta’limda foyda va xarajatlar nisbati, iqtisodiy samaradorlik, investitsiya, loyiha tahlili, xarajatlarni optimallashtirish, resurslardan foydalanish, boshqaruv qarorlari.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy va moddiy resurslardan samarali foydalanish har qanday korxona, tashkilot va davlat muassasasi faoliyatining muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Resurslarning cheklanganligi, ehtiyojlarning ortib borishi va raqobatning kuchayishi mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanishni talab etadi. Shu sababli turli loyihalar, investitsiyalar va boshqaruv qarorlarini amalga oshirishdan oldin ularning kutilayotgan foydasi hamda talab qilinadigan xarajatlarini taqqoslash zarur.

Bunday tahlilni amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ingliz tilidagi “Benefit” so‘zi foyda yoki nafni, “Cost” esa xarajatni anglatadi. Benefit/Cost tamoyili muayyan loyiha yoki faoliyat natijasida olinishi kutilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlarni shu faoliyatni amalga oshirish uchun sarflanadigan xarajatlar bilan taqqoslashga asoslanadi.

Mazkur tamoyil yordamida qarorlarning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi aniqlanadi, mavjud muqobillar o‘zaro taqqoslanadi va resurslardan foydalanish samaradorligi baholanadi. Ayniqsa, infratuzilma, ishlab chiqarish, ta’lim, sog‘liqni saqlash va davlat investitsiya loyihalarida ushbu yondashuvdan foydalanish muhim hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi Benefit/Cost tamoyilining nazariy asoslarini yoritish, uni hisoblash usullarini tushuntirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishdagi ahamiyatini asoslab berishdan iborat.

Benefit/Cost tamoyili iqtisodiy tahlilning muhim usullaridan biri bo‘lib, u loyiha yoki qaror natijasida olinadigan manfaatlar va sarflanadigan xarajatlar o‘rtasidagi nisbatni aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu yondashuvning asosiy vazifasi mavjud resurslarni qaysi yo‘nalishga sarflash ko‘proq natija berishini aniqlashdir.

Benefit/Cost tahlilida foyda tushunchasi faqat bevosita moliyaviy daromad bilan cheklanmaydi. U mehnat unumdorligining oshishi, vaqt tejalishi, ishlab chiqarishdagi nuqsonlarning kamayishi, xizmatlar sifatining yaxshilanishi va ekologik zararlarning qisqarishi kabi natijalarni ham qamrab olishi mumkin. Xarajatlarga esa dastlabki investitsiyalar, joriy faoliyat xarajatlari, ta’mirlash, texnik xizmat ko‘rsatish va loyihani amalga oshirish bilan bog‘liq boshqa sarflar kiradi.

Mazkur tamoyilning muhim xususiyati shundaki, u qaror qabul qilishda faqat xarajatlarning miqdoriga emas, balki sarflangan mablag‘ evaziga qanday natijaga erishilishiga ham e’tibor qaratadi. Masalan, ikki loyiha bir xil miqdorda mablag‘ talab qilishi mumkin, biroq ulardan birining kutilayotgan foydasi ikkinchisiga nisbatan yuqori bo‘lishi ehtimoli mavjud. Benefit/Cost tahlili ana shunday farqlarni aniqlashga yordam beradi. Ushbu usulda xarajat va manfaatlarni imkon qadar pul qiymatida ifodalash orqali ularni o‘zaro taqqoslash mumkin. Agar loyiha uzoq muddat davomida natija bersa, kelajakdagi foyda va xarajatlarni joriy qiymatga keltirish, ya’ni diskontlash usulidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shunday qilib, Benefit/Cost tamoyili iqtisodiy samaradorlikni baholash, muqobil loyihalarni taqqoslash va cheklangan resurslardan oqilona foydalanishga yo‘naltirilgan ilmiy-amaliy yondashuv hisoblanadi. Benefit/Cost tamoyilining amaliy qo‘llanilishida asosiy ko‘rsatkichlardan biri foyda va xarajatlar nisbatidir. Ushbu ko‘rsatkich quyidagi formula orqali aniqlanadi:

B/C = Foydalarning joriy qiymati / Xarajatlarning joriy qiymati

Bu yerda:

- **B/C** — foyda va xarajatlar nisbati;
- **Foydalarning joriy qiymati** — loyiha davomida olinadigan manfaatlarning bugungi qiymati;
- **Xarajatlarning joriy qiymati** — loyiha bilan bog‘liq xarajatlarning bugungi qiymati.

Natijani baholashda quyidagi qoidalarga amal qilinadi:

- Agar **B/C > 1** bo‘lsa, hisobga olingan foydalar xarajatlardan yuqori bo‘ladi va loyiha iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo‘lishi mumkin.
- Agar **B/C = 1** bo‘lsa, foyda va xarajatlarning joriy qiymati teng bo‘ladi.
- Agar **B/C < 1** bo‘lsa, hisobga olingan foydalar xarajatlarni qoplamaydi.

Biroq B/C koeffitsienti qaror qabul qilishning yagona mezoni emas. Loyiha xavfi, moliyalashtirish imkoniyatlari, ijtimoiy ta’sir va boshqa muhim omillar ham hisobga olinishi lozim.

Uzoq muddatli loyihalarda joriy qiymat quyidagi formula yordamida aniqlanishi mumkin:

$$PV = X / (1 + r)^n$$

Bu yerda PV — kelajakdagi pul oqimining joriy qiymati, X — kelajakda olinadigan foyda yoki qilinadigan xarajat, r — diskont stavkasi, n — davrlar soni. Diskontlash kelajakda olinadigan bir xil miqdordagi pulning bugungi qiymati bilan farq qilishini hisobga olish imkonini beradi. Shu sababli uzoq muddatli loyihalarda kelajakdagi foyda va xarajatlarni oddiy qo‘shish o‘rniga ularning joriy qiymatini hisoblash aniqroq natija beradi.

Benefit/Cost tamoyilidan iqtisodiyotning turli tarmoqlarida foydalanish mumkin. Masalan, ishlab chiqarish korxonasi yangi uskunani sotib olish to‘g‘risida qaror qabul qilayotganda uskunaning qiymati, o‘rnatish xarajatlari, energiya sarfi va texnik xizmat ko‘rsatish xarajatlarini hisoblaydi. Shu bilan birga, ishlab chiqarish hajmining oshishi, nuqsonlarning kamayishi va mehnat unumdorligining ortishi natijasida olinadigan foydalar baholanadi.

Ta’lim sohasida esa raqamli ta’lim platformalarini joriy etish xarajatlari o‘quv jarayonining samaradorligi, o‘qituvchilar va o‘quvchilarning vaqt tejalishi hamda ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlarining kengayishi bilan taqqoslanishi mumkin. Benefit/Cost tamoyilining asosiy afzalligi shundaki, u qaror qabul qilish jarayonini tizimli va dalillarga asoslangan shaklga keltiradi. Ushbu yondashuv orqali xarajatlar va kutilayotgan natijalar birgalikda baholanadi, iqtisodiy jihatdan samarali muqobillar aniqlanadi va mablag‘lardan foydalanish ustuvorliklari belgilanadi. Yana bir afzalligi — turli loyihalarni umumiy mezon asosida taqqoslash imkoniyatidir.

Mazkur usulning ayrim cheklovlari ham mavjud. Birinchidan, barcha foydalarni pul qiymatida ifodalash oson emas. Masalan, inson salomatligi, atrof-muhit sifati yoki ta’lim sifatining yaxshilanishini aniq pul miqdorida baholash murakkab bo‘lishi mumkin. Ikkinchidan, natijalar boshlang‘ich ma’lumotlar va prognozlarning aniqligiga bog‘liq. Noto‘g‘ri taxminlar B/C koeffitsientining ham noto‘g‘ri hisoblanishiga olib keladi. Uchinchidan, tanlangan diskont stavkasi uzoq muddatli loyihalarning natijalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Benefit/Cost tamoyili iqtisodiy samaradorlikni baholash, investitsion loyihalarni tanlash va cheklangan resurslardan oqilona foydalanishda muhim usul hisoblanadi. Ushbu tamoyil kutilayotgan foydalarni xarajatlar bilan taqqoslash orqali qarorlarning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligini aniqlashga yordam beradi. B/C koeffitsientining 1 dan yuqori bo‘lishi loyiha foydalarining xarajatlardan yuqori ekanini ko‘rsatsa-da, yakuniy qaror qabul qilishda xavflar, ijtimoiy natijalar, ekologik ta’sir va boshqa muhim omillar ham hisobga olinishi kerak. Umuman olganda, Benefit/Cost tamoyilidan to‘g‘ri foydalanish tashkilotlarda

xarajatlarni optimallashtirish, investitsiyalar samaradorligini oshirish va boshqaruv qarorlarining sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Buning uchun hisob-kitoblarni ishonchli ma’lumotlar asosida amalga oshirish, noaniqliklarni baholash va loyiha natijalarini muntazam monitoring qilish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boardman, A. E., Greenberg, D. H., Vining, A. R., Weimer, D. L. *Cost-Benefit Analysis: Concepts and Practice*. Cambridge University Press.
2. Mishan, E. J., Quah, E. *Cost-Benefit Analysis*. Routledge.
3. OECD. *Cost-Benefit Analysis and the Environment: Further Developments and Policy Use*. OECD Publishing, 2018.
4. HM Treasury. *The Green Book: Central Government Guidance on Appraisal and Evaluation*.
5. World Bank. *Economic Analysis of Investment Operations: Analytical Tools and Practical Applications*.